

Enver Abdullahi¹

UDC: 327.36(4-672EY)
341.232.1(4-672EY)

**AMBICIET STRATEGJIKE DHE REALITETET INSTITUCIONALE:
PESCO, EDA DHE TRAJEKTORJA E MBROJTJES E BE-SË**

**СТРАТЕШКИТЕ АМБИЦИИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА РЕАЛНОСТ:
ПЕСЦО, ЕДА И ОДБРАНБЕНАТА ТРАЕКТОРИЈА НА ЕУ**

**STRATEGIC AMBITIONS AND INSTITUTIONAL REALITIES:
PESCO, EDA AND THE EU'S DEFENSE TRAJECTORY**

Abstract

This article offers a critical examination of recent European defense initiatives, with particular emphasis on the European Union's Permanent Structured Cooperation (PESCO), the European Defence Fund (EDF), and the Strategic Compass. These instruments represent key components of the EU's evolving defense architecture, emerging in response to shifting global power configurations and increasing calls for strategic autonomy. Against the backdrop of mounting geopolitical pressures-most notably, the deterioration of the European security environment-the study investigates the extent to which these initiatives have enhanced the EU's collective defense capacity and reduced its reliance on NATO. Employing a qualitative research design that integrates policy analysis, expert interviews, and case study methodology, the paper interrogates both the institutional potential and the inherent limitations of defense integration within the Union. The findings reveal that, while significant strides have been made in fostering defense cooperation and promoting capability development, enduring divergences in threat perception and strategic culture among member states continue to pose substantial obstacles to deeper integration. Nonetheless, the intensification of external threats has served as a unifying force, accelerating efforts toward a more coherent and autonomous European defense posture. This research contributes

¹ Universiteti "Nënë Tereza", Shkup, Pofesor Inordinar
Email: enver.abdullahi@unt.edu.mk

to ongoing scholarly debates on EU actorness in security and defense, offering insights into the operationalization of strategic autonomy and the prospects for enhancing institutional coherence and military interoperability within the EU framework.

Keywords: *Common Foreign and Security Policy, EU Permanent Structured Cooperation, European Defense Fund*

Hyrje

Për të kuptuar më mirë Sistemin Evropian të Mbrojtjes, duhet të nënvizojmë shkurtimisht zhvillimet historike në këtë sferë të Integritimit Evropian. Do të fillojmë me Traktatin e Brukselit që u nënshkrua nga Mbretëria e Bashkuar, Franca, Belgjika, Luksemburgu dhe Holanda më 17 mars 1948, duke themeluar Unionin Perëndimor Evropian (UPE-nga shkurtesa ne anglisht Western European Union), një aleancë ndërqeveritare mbrojtëse që promovonte gjithashtu bashkëpunimin ekonomik, kulturor dhe social. Themelimi i NATO-s, së bashku me nënshkrimin e një sërë traktatesh që themeluan Organizatën për Bashkëpunim Ekonomik Evropian (Prill 1948), Organizatën e Traktatit të Atlantikut të Veriut (Prill 1949), Këshillin e Evropës (Maj 1949) dhe Komunitetin Evropian të Qymyrit dhe Çelikut (Prill 1951), e la Traktatin e Brukselit dhe Unionin e tij Perëndimor Evropian pa autoritet².

Nevoja për të mbështetur angazhimet e Traktatit të Atlantikut të Veriut me struktura të përshtatshme politike dhe ushtarake çoi në krijimin e Organizatës së Traktatit të Atlantikut të Veriut (NATO). Në dhjetor 1950, palët në Traktatin e Brukselit vendosën të transferonin selinë, personelin dhe planet e Organizatës së Mbrojtjes së Unionit Perëndimor (WUDO-WEU) në NATO, Shtabi Suprem i Fuqive Aleate në Evropë (SHAPE), e cila mori përgjegjësinë për mbrojtjen e Evropës Perëndimore. Pra, që nga themelimi i NATO-s, BE-ja mbështetej në sigurinë dhe mbrojtjen e saj nga NATO si rezultat i Luftës së Ftohtë dhe bi-polaritetit që po shfaqej në marrëdhëniet ndërkombëtare³.

Bashkimi Evropian, që nga themelimi i tij deri më sot varet vetëm nga vullneti politik i elitave nacionale në shtetet anëtare për shkak të sovranitetit të fituar tashmë në këtë fushë të sferës që nënkuptonte politikë të lartë pasi ajo ngërthente në vete problemin e mbrojtjes dhe sigurisë kombëtare të shteteve anëtare. Me rëndësi të veçantë për konceptin e kulturës strategjike Evropiane është se ajo ka qenë objekt përcaktimi që nga fillimi i BE-së, për ta dalluar atë

² <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/803b2430-7d1c-4e7b-9101-47415702fc8e/6d9db05c-1e8c-487a-a6bc-ff25cf1681e0>

³ Wessel, Ramses A. "The state of affairs in EU security and defence policy: the breakthrough in the Treaty of Nice." *Journal of conflict and security law* 8.2 (2003): 265-288.

nga koncepti parësor i kulturës politiko-ekonomike. Në këtë artikull do të përqendrohemi në momentet e rëndësishme në evolucionin e politikës së sigurisë dhe mbrojtjes së BE-së, duke marrë parasysh faktin se mund të luajë një rol emërtues në arritjen e kohezionit të nevojshëm në fushën e politikës së jashtme pas dekadave të tëra në kërkim të krijimit të një identiteti i të qenurit subjekt plotfuqishëm në arenën ndërkombëtare.

Koncepti i sigurisë në marrëdhëniet ndërkombëtare pas Luftës së Ftohtë po bëhej gjithnjë e më kompleks dhe shumëdimensional. Kjo, nga ana tjetër, vendoste në pikëpyetje rolet tradicionale në qasjet ndaj institucioneve ekzistuese në fushën e sigurisë. Në këtë vakum institucional që shfaqet në sistemin ndërkombëtar, Komuniteti Evropian dhe organizatat ndërkombëtare përkatëse si OSBE (Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë), NATO (Organizata e Traktatit të Atlantikut të Veriut) dhe WEU (Bashkimi i Evropës Perëndimore) duhej të rristroreshin për t'u përshtatur me rrethanat në zhvillim, në mënyrë që të realizonin rolin e vetë-përmbajtjes së stabilizuesve në kontinentin më të vjetër para së gjithash por edhe projektimin e BE-së si një subjekt ndërkombëtar që do të lozte rolin e saj konform fuqisë ekonomike që posedonte.

Përfshirja e çështjeve të sigurisë në Politiken e Jashtme dhe Sigurisë së Përbashkët-PJSP (në tekstin e mëtejshëm PJSP nga shkurtesa në anglisht për CFSP-Common Foreign Security Policy) ishte risia më e rëndësishme e Traktatit të Mاستrihtit⁴. Përmes PJSP-së dhe përpjekjeve të saj për të folur me një zë në marrëdhëniet e jashtme dhe çështjet e sigurisë, Bashkimit Evropian i është dhënë përgjegjësi e veçantë për krijimin dhe mbajtjen e një mjedisi të qëndrueshëm ndërkombëtar të sigurisë, për nevojën për të forcuar sigurinë e Evropës. Kjo marrëveshje thekson që PJSP mbulon të gjitha çështjet që lidhen me sigurinë e Unionit dhe krijimin e formësimit të një politike të përbashkët mbrojtëse që përfundimisht do të çojë në një mbrojtje të përbashkët.

Këto objektiva ambiciozë të PJSP në Traktatin e Mاستrihtit mbi të gjitha treguan nevojën për strategji në këtë përbërës të PJSP. Shtimi i ndjeshmërisë së shteteve anëtare ndaj përbërësit të sigurisë së CFSP (për shkak të implikimeve mbrojtëse të plotësuar në mënyrë të qartë nga "politika e lartë", ku sovraniteti është në diskutim) dhe pritej që kjo sferë të procedohet me vigjilencë të shtuar për këto çështje të ndjeshme të shteteve anëtare. Rrjedhimisht mund të shtohet se nuk ishte për t'u habitur që shumica e kualifikuar nuk e respektoi këtë fushë të PJSP-së, por duhet përmendur që Komisioni Evropian ishte plotësisht i lidhur me punën në fushën e sigurisë së CFSP dhe kishte mundësinë të propozojë opsione në këtë temë⁵.

⁴ Teksti integral i Traktatit të Mاستriht shiko: <http://www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf> (qasur më 21.11.2016).

⁵ Për më shumë shiko Wyatt-Walter, Holly (1997), *The European Community and the Security Dilemma*, 1979-92. London: Macmillan Press Ltd.

Këshilli Evropian i Mastrihtit ka identifikuar fushat që mund të jenë objekt i veprimit të përbashkët (i njohur gjithashtu si Deklarata Asolo)⁶, përkatësisht katër fushat e sigurisë, ku shtetet anëtare kanë një interes të përbashkët dhe për këtë arsye mund të veprojnë për të zbatuar aktivitete të përbashkëta. Përkatësisht, procesin e çarmatimit OBSE dhe kontrollin e armëve; çështjen bërthamore, mosprofilizimin në Evropë dhe dimensionin ekonomik të sigurisë, Këshilli i Evropës në Deklaratën e Edinburgut më 12 dhjetorit 1992 i përshkroi në detaje specifikat e aktiviteteve të përbashkëta të parashikuara për katër aspektet e mësipërme. Ishte pjesërisht një përgjigje ndaj vetëdijes së re se duhen identifikuar sfidat e reja, përkatësisht që strukturat e Luftës së Ftohtë duhet të përshtaten me sfidat e pas Luftës së Ftohtë dhe se shumë organizata të sigurisë duhet të përpunojnë detyra dhe kompetenca të reja. Ndoshta kjo ambicie ilustron më së miri nga deklarata e kryeministrit të atëhershëm të Francës Pierre Bérégovoy, i cili deklaroi në fjalimin e tij drejtuar Institutit për Studime të Larta të Sigurisë Kombëtare: "... Ata njohën konceptin e ri të nënshkruar në Romë në tetor 1951 dhe NATO dhe WEU të cilat luajnë një rol të përbashkët në mbrojtjen dhe sigurinë e Evropës... prandaj kjo është një formë e mbrojtjes fleksibile dhe arkitekturës së sigurisë në Evropë, duke i mundësuar Komisionit Evropian të jetë një pjesë integrale e një entiteti me dimension kontinental, pa një institucion të bëhet një rival me tjetrin."⁷

Në të ardhmen, të dy organizatat pritet të forcojnë marrëdhëniet e tyre me qëllim zgjerimin e bashkëpunimit, duke përfshirë edhe mundësinë e "integritetit të WEU-së në Bashkimin Evropian, nëse Këshilli Evropian vendos në këtë drejtim". Korrelacioni ndërinstitutional u specifikua më tej nga Traktati i Amsterdimit, për shkak të natyrës komplekse të WEU-së dhe qasjes së saj institucionale ndaj BE-së, pasi ajo vepronte në përputhje me udhëzimet e Këshillit Evropian, përmes vendimmarrjes unanime. Ky zhvillim përfshin gjithashtu vendet që gëzojnë statusin e vëzhguesit, (të tilla si Austria, Danimarka, Finlanda, Irlanda dhe Suedia), ndërkohë që përjashtohen anëtarët e asocuar nga vende jo anëtare të BE-së, si dhe partnerët e asocuar që nuk janë pjesë e saj. Edhe pse të gjitha shtetet anëtare ishin të detyruara të merrnin pjesë, roli i vendeve jo anëtare mbeti i paqartë dhe u la për t'u përcaktuar në një moment të mëvonshëm.⁸

⁶ Whitman, Richard G., (1998), "The New Amsterdam Treaty and the Future of the European Union, The Common Foreign and Security Policy and the Intergovernmental Conference: The Incremental Communitizing of Pillar Two?", Paper presented at the Political Science Association 1998 Annual Conference at the University of Keele,

Shiko: www.psa.ac.uk/cps/1998%5Cwhitman.pd (qasur më 21.06.2023)

⁷ Pierre Bérégovoy, Fjalimi në Hapjen e Sesionit të 45-të në Institutin për Studime të Larta të Mbrojtje dhe Sigurisë Kombëtare, 3 Shtator. / St / Lon / 194/92, 7 Tetor 1992 Cituar në ...Hendriks, Gisela Morgan Annette (2001) 'Aksi Franko-Gjerman në Integrimin Evropian' Edward Elgar Publikuar Limited ... p.36

⁸ Neuwahl, Nanette, 'A Partner with a Troubled Personality: EU Treaty-making in Matters of CFSP and JHA after Amsterdam', *European Foreign Affairs Review*, vol. 3, no.2, Summer 1998.

Fushat e reja të “thellimit të bashkëpunimit” midis Bashkimit Evropian (BE) dhe Unionit të Evropës Perëndimore (UEP/WEU) përfshijnë: Konsultimin dhe vendimmarrjen, veçanërisht në situata krize; Mbajtjen e takimeve të përbashkëta midis BE-së dhe WEU -së; Harmonizimin e presidencave, rregullave dhe praktikave të të dy organizatave; Koordinimin midis Sekretariatit të Përgjithshëm të EUE -së dhe atij të BE-së në funksion të shkëmbimit të informacionit Negocimin me organet përkatëse të BE-së, duke përfshirë Njësinë e Planifikimit të Politikave dhe Paralajmërimit të Hershëm, Qelizën e Planifikimit të UEU -së, Qendrën e Situatave dhe Qendrën Satelitore; Bashkëpunimin në fushën e mbrojtjes dhe armatimit, përfshirë Agjencinë Evropiane të Forcave të Armatosura; Vendosjen e aranzhimeve praktike në kuadër të një bashkëpunimi më të efektshëm ndërmjet WEU-së dhe Komisionit Evropian, si dhe përmirësimin e aspekteve të sigurisë në marrëdhëniet me BE-në⁹.

Forcat e përbashkëta të kombinuara të Bashkimit Evropian

Samiti i NATO-s i mbajtur në Bruksel në vitin 1994 miratoi krijimin e **“forcave të përbashkëta të kombinuara me detyra, me qëllim zhvillimin e një identiteti evropian në fushën e sigurisë dhe mbrojtjes”**. Ky vendim siguroi një bazë të mundshme – ndonëse jo të veçantë ose të drejtpërdrejtë ushtarake - për zhvillimin e operacioneve të pavarura nga shtetet anëtare evropiane të NATO-s.¹⁰ Kjo nismë përfaqëson një **“pikë kthese”** për këto shtete, veçanërisht për Francën, pasi lejoi përdorimin e mekanizmave operacionalë të NATO-s pa përfshirjen e drejtpërdrejtë të Shteteve të Bashkuara të Amerikës.

Në kontekstin e marrëdhënieve ndërmjet BE-së dhe NATO-s, **Deklarata e Amsterdimit** për marrëdhëniet me WEU riafirmoi rolin e NATO-s si një **“forum thelbësor” për strategjinë mbrojtëse transatlantike**. Unioni i Evropës Perëndimore (UEP/WEU) u identifikua si një **komponent plotësues** në zhvillimin e **Identitetit Evropian të Sigurisë dhe Mbrojtjes (ESDI)** brenda Aleancës Atlantike. Për rrjedhojë, u theksua rëndësia e forcimit të mëtejshëm të bashkëpunimit institucional dhe praktik ndërmjet WEU-së dhe NATO-s.¹¹

Ky bashkëpunim përfshin elementet e mëposhtme: a) **Mekanizmat e konsultimit** ndërmjet BE-së dhe NATO-s në situata krize; b) **Pjesëmarrja aktive e WEU-së** në procesin e planifikimit të mbrojtjes së NATO-s; c) **Lidhja operationale** ndërmjet WEU-së dhe NATO-s për planifikimin dhe përgatitjen e operacioneve, si dhe për përdorimin e kapaciteteve të mbështetura nga NATO, nën **kontrollin politik dhe drejtimin strategjik të BE-së**.

⁹ Jorg, Monar, (1997) The EU's Foreign Affairs System after the Treaty of Amsterdam: A “Strengthened Capacity for External Action”?, *European Foreign Affairs Review*, vol. 1, no.2, 1997

¹⁰ Kintis Andreas (1998), ‘Nato-WEU: an enduring Relationship, *European Affairs Review*, 3, 537.

¹¹ Shepherd, A. 2000. ‘Top-Down or Bottom-Up: Is security and defence policy in the EU a question of political will or military capability’, *European Security* 9(2): 13-30.

Këto përfshijnë: a) Planifikimin ushtarak të përbashkët; b) Marrëveshjet për përdorimin e përbashkët të burimeve dhe strukturave komanduese, përfshirë **Komandën Evropiane**; c) Krijimin e një **kornize për transferimin, monitorimin dhe rikthimin e aseteve dhe kapaciteteve të NATO-s**, të vëna në dispozicion të BE-së për operacione të pavarura.

Zanafilla e politikës Evropiane të mbrojtjes dhe sigurisë

Politika Evropiane e Mbrojtjes dhe Sigurisë (ESDP) filloi të zhvillohej menjëherë pas Deklaratës së Shën Malos. Në qershor të vitit 1999, në Helsinki, u krijua një kornizë e përkohshme institucionale, duke përfshirë të ashtuquajturin “Qëllimi Kryesor” për forcat ushtarake të ESDP-së. Ndërkohë, aspekti ushtarak i kësaj politike vazhdon të jetë i lidhur ngushtë me shtetet anëtare përkatëse. Megjithatë, pranimi fillestar i kapaciteteve ushtarake përbënte hapin e parë drejt ndërtimit të një kapaciteti të përbashkët mbrojtës. Duke marrë parasysh ndjeshmërinë e vendeve anëtare që nga fillimi i idesë evropiane, nuk është për t’u habitur që është arritur konsensus vetëm për përpunimin e një kapaciteti minimal të instrumenteve ushtarake.

Gjithsesi, në kuadër të këtij punimi hulumtues, vlen të theksohet se zhvillimet ndërkombëtare kanë ndikuar ndjeshëm në zhvillimin e ESDP-së, që nga fillimi i institucionalizimit të saj. Më e rëndësishmja është se këto zhvillime dëshmojnë se shtetet anëtare janë përballur me sfida serioze, veçanërisht në rastet më ekstreme të misionëve të zbatuara në terren. **Megjithëse zhvillimi i ESDP-së u shoqërua me një qasje entuziaste**, ai shërbeu në fakt si një **kamuflazh për një proces të ndërlikuar dhe kontradiktor** në krijimin e një instrumenti të përbashkët politikash. Që në fillimet e saj, kjo politikë **u karakterizua nga mungesa e një konsensusi të fortë** ndërmjet shteteve anëtare. Deri në shfaqjen e ESDP-së në vitet 1990, integrimi evropian përjashtoi shprehimisht instrumentet militariste. Ky proces reflektonte pjesërisht një perceptim sipas të cilit shtetet evropiane varen nga NATO-ja. Kundërshtimi i disa vendeve anëtare ishte pjesërisht arsyeja e organizimit të konferencës ndërkombëtare të dhjetorit 1991 në Maastricht. Ky qëndrim do të vazhdojë deri në luftën në Ukrainë, pasi që, edhe pas përpjekjeve pas bombardimeve të Serbisë dhe pas luftës në Irak, BE-ja nuk do të arrijë të krijojë kapacitete militare. Përkundrazi, ajo do të zhvillohej më shumë në drejtim të menaxhimit civil.

Shumë autorë bien dakord se BE-ja është, para së gjithash, një fuqi civilizuese dhe një fuqi ndërkombëtare humanitare, por mungesa e një dimensionit ushtarak ka ndikuar gjithmonë në efikasitetin e politikës së saj të jashtme. **Në thelb, problemi më i madh, përkatësisht bllokimi i CFSP-së dhe ESDP-së, ishte paaftësia e Britanisë dhe Francës për të arritur një marrëveshje mbi çështje themelore**, dhe kjo vështirësi ka origjinën që nga

negociatat për Traktatin e Brukselit.¹² Ndërsa Britania dhe Franca ranë dakord për nevojën e krijimit të një kapaciteti mbrojtës brenda Bashkimit Evropian, edhe partnerët e tjerë shfaqën entuziazëm ndaj kësaj ideje. Megjithatë, disa shtete neutrale shprehën rezerva lidhur me orientimin e Bashkimit drejt një dimensionit të militarizuar.¹³

Megjithatë, ngjarjet “kryesore” u interpretuan në mënyrë të gabuar, madje edhe nga analistët më entuziastë¹⁴, të cilët i lexuan këto dispozita si një parashikim të produktit përfundimtar të një politike ushtarake ambicioze. Në realitet, ato përfaqësonin vetëm fillimin e një procesi tepër kompleks dhe kontradiktor për zhvillimin e instrumenteve të politikës së mbrojtjes. Vetë polemikat, mungesa e konsensusit që në fazat fillestare, si dhe mundësia e vetos nga 27 shtetet pjesëmarrëse, e dëshmojnë qartë kompleksitetin e kësaj fushe dhe sfidat në ndërtimin e një politike të përbashkët ushtarake brenda BE-së. Siç vëren Zielonka (1998), krijimi i kapaciteteve ushtarake përfaqëson në fakt një marrëveshje ‘quid pro quo’, e cila lidhej me përparimin paralel në zhvillimin e të ashtuquajturit “ESDP civil”.

Prandaj, gjatë një sërë samitesh në vitet 1999 dhe 2000, liderët e Bashkimit Evropian zhvilluan komponentin civil të ESDP-së. Krahas qasjes së saj ushtarake, **Këshilli Evropian theksoi rëndësinë e katër fushave jo-ushtarake** në kuadër të ESDP-së, të cilat përbëjnë bazën e kapaciteteve civile: 1. **Politizimi** (angazhimi politik dhe diplomatik në situata krize), 2. **Administrimi i drejtësisë** (reformimi dhe mbështetja e sistemeve gjyqësore në vende në tranzicion apo pas konflikt), 3. **Administrata civile** (ndërtimi i institucioneve dhe mbështetja për qeverisjen lokale), 4. **Mbrojtja civile** (reagimi ndaj katastrofave natyrore dhe emergjencave humanitare).¹⁵

Në vitin 2002, Bashkimi Evropian krijoi Komitetin për Menaxhimin e Krizave Civile, i cili raporton pranë Komitetit për Politikë të Jashtme dhe Siguri (COPS). Pesë muaj më vonë, gjatë presidencës daneze të BE-së, u deklarua se katër “qëllimet kryesore” në fushën civile ishin përmbushur me sukses. Menjëherë pas kësaj, në fillim të vitit 2003, u zhvillua trajnimi i parë policor, si pjesë e misionit të parë civil të ESDP-së në Bosnjë dhe Hercegovinë.

Bisedimet mbi aspektet ushtarake janë karakterizuar nga qëndrime të ndryshme dhe shpeshherë divergjente mes shteteve anëtare të BE-së. Duke pasur parasysh rrethanat politike dhe ndjeshmëritë që lidhen me **adoptimin e**

¹² Howorth, 2000: f. 21.

¹³ Manners, 2006 f. 4-8.

¹⁴ Whitman, R. G. (1999). Amsterdam's Unfinished Business? The Blair Government's Initiative and the Future of the Western European Union. Paris WEU, Institute for Security Studies: 27; D. Allen & M. Smith, 'The European Union's Security Presence: Barrier, Facilitator, or Manager' in: C. Rhodes, (ed.) *The European Union in the World Community* (Lynne Rienner, London, 2001).

¹⁵ Zielonka, Jan (1998) *Explaining Euro-Paralysis: Why Europe is Unable to Act in International Politics*. Basingstoke: Macmillan.

kapaciteteve ushtarake nga Bashkimi Evropian, nuk është për t'u habitur që marrëveshjet e arritura ishin të kufizuara, duke reflektuar kapacitete minimale.¹⁶

Politika Evropiane e Sigurisë dhe Mbrojtjes

Në qershor të vitit 1999, Këshilli Evropian në Këln vendosi themelet për aftësinë e Bashkimit Evropian për të vepruar në mënyrë autonome, duke u mbështetur në forca ushtarake të besueshme, të gatshme për përdorim dhe të afta për të ndërhyrë në situata krize. Kjo synonte rritjen e pavarësisë së BE-së në fushën e sigurisë dhe mbrojtjes, përtej varësisë tradicionale nga NATO.

Ndjekja e këtij objekti për një veprim të besueshëm dhe autonom çoi në zhvillimin gjithnjë e më intensiv të strukturave institucionale të ESDP-së, përfshirë: **Komitetin Politik dhe të Sigurisë (COPS), Komitetin Ushtarak të BE-së, Shtabin Ushtarak të BE-së, si dhe Komitetin Civil për Mena-xhimin e Krizave**. Këto struktura i mundësuan Bashkimit Evropian të vepronte në mënyrë të koordinuar dhe efektive në **tri lloje të para të krizave**: parandalimin e konflikteve, menaxhimin e krizave dhe operacionet e stabilizimit pas konflikti.¹⁷

Risia më e rëndësishme për komponentin e sigurisë brenda Politikës së Jashtme dhe të Sigurisë së Përbashkët (CFSP) në këtë marrëveshje ishte emërimi i Përfaqësuesit të Lartë për CFSP, me një mandat pesëvjeçar. Ky funksionar do të shërbente gjithashtu si Sekretar i Përgjithshëm i administratës së Këshillit të Bashkimit Evropian. Ky pozicion është interpretuar gjerësisht si një kompromis ndërmjet pozicioneve franceze dhe gjermane, për shkak të faktit se bashkon funksionet diplomatike me ato administrative, duke krijuar një urë ndërmjet vendimmarrjes politike dhe zbatimit burokratik të politikave të përbashkëta.¹⁸

Sekretari i Përgjithshëm/Përfaqësuesi i Lartë për Politikën e Jashtme dhe të Sigurisë së Përbashkët (CFSP) kishte për qëllim të ndihmonte Këshillin në formulimin, përgatitjen dhe zbatimin e vendimeve politike, si dhe, kur ishte

¹⁶ Ironia, sipas disa autorëve, është se fillimi i vërtetë i gjenezës së perceptimit të nevojës për furnizimin e Unionit me aftësi ushtarake rezultoi vetëm në aspektet civile të ESDP, e cila është mbizotëruese në shumë misione të BE-së. Që nga viti 2003, BE ka dërguar gjashtëmbëdhjetë misione civilo-ushtarake në shumë vende në tre kontinente¹⁶. Kontributi i BE për Maqedoninë, Bosnjën, Republikën Demokratike të Kongos dhe Autoritetin Palestinez ka qenë shumë i madh. Mund të përfundojmë se megjithëse iniciatorët mund të mos kenë qenë shënjestra, natyra e ESDP duket të ishte një strehë unike.

¹⁷ http://www.europarl.europa.eu/summits/kol1_en.htm (qasur më 11.07.2017) исто за детални анализи во Rühl, Lothar. (1999) *Conditions and options for an autonomous "Common European Policy on Security and Defence" in and by the European Union in the post-Amsterdam perspective opened at Cologne in June 1999. ZEI Discussion Papers: 1999*

¹⁸ F. Cameron, "Building a common foreign policy: do institutions matter?" in Peterson and Sjursen, *A Common Foreign Policy for Europe?* p.69.

e nevojshme, të vepronte në emër të Këshillit me kërkesë të Presidencës, sidomos në zhvillimin e dialogut politik me vendet e treta¹⁹. Përfaqësimi i jashtëm i BE-së, përmes mekanizmit të Trojkës, u rikonceptua: Trojka përbëhej tashmë nga Presidenca aktuale, Përfaqësuesi i Lartë dhe Presidenca e ardhshme. Ky format synonte të sigurojë koordinim, vazhdimësi dhe përfaqësim të balancuar në politikën e jashtme të Unionit. Marrëveshja parashi-konte gjithashtu emërimin e përfaqësuesve specialë të BE-së, me mandate të posaçme për çështje të caktuara politike. Me përfshirjen e ESDP-së në kuadër të CFSP-së, roli i tyre ishte të ruanin vazhdimësinë dhe dukshmërinë e BE-së në rajone konflikti ose në situata krizash. Në thelb, shtetet anëtare vetëm e institucionalizuan një praktikë ekzistuese që daton nga viti 1991, kur për herë të parë u caktuan përfaqësues të veçantë për Bosnjën.

Një tjetër reformë e brendshme e rëndësishme ishte funksionimi i Komitetit Politik, i përbërë nga drejtorët politikë të shteteve anëtare dhe Komisioni, të cilët përgatishnin vendimet e Politikës së Jashtme dhe të Sigurisë së Përbashkët (CFSP) për Këshillin e Çështjeve të Përgjithshme. Sipas Marrëveshjes, ky Komitet kishte për detyrë të mbikëqyrte situatën ndërkombëtare në fushën e politikës së përbashkët të jashtme dhe të sigurisë, të kontribuonte në përcaktimin e politikave, të monitoronte opinione dhe të mbikëqyrte zbatimin e politikave të dakorduara. Për më tepër, për situata krize, Komiteti Politik duhej të thërriste një njoftim të shkurtër në çdo moment, me pjesëmarrjen e drejtorit politik ose të zëvendësit të tij. Në nivelin ministror, gjithashtu u futën procedura për krizat, që përfshinin thirrjen e një mbledhjeje urgjente për vendimmarrje. Presidenca mund të thërriste një mbledhje urgjente me iniciativën e saj ose me kërkesë të një shteti anëtar ose të Komisionit, dhe kjo mund të realizohej brenda 48 orëve, ose për situata më urgjente, brenda një periudhe më të shkurtër.

Agjencia Evropiane e Mbrojtjes -EDA u krijua më 12 korrik 2004 dhe ka selinë në Bruksel, Belgjikë, së bashku me një numër organesh të tjera të Politikës së Sigurisë dhe Mbrojtjes së Përbashkët (CSDP-së), që promovon dhe lehtëson integrimin midis shteteve anëtare brenda Politikës së Përbashkët të Sigurisë dhe Mbrojtjes (CSDP) të BE-së. Agjencia EDA drejtohet nga Përfaqësuesi i Lartë i BE-së për Punët e Jashtme dhe Politikën e Sigurisë, Zëvendës-presidenti i Komisionit Evropian (HR/VP) dhe raporton në Këshill.²⁰

EDA dhe Shërbimi Evropian i Veprimit të Jashtëm (EEAS), përfshirë Stafin Ushtarak të BE-së (EUMS), së bashku formojnë Sekretariatën e Bashkëpunimit të Përhershëm të Strukturuar (PESCO). Ky

¹⁹ Rühl, Lothar. (1999) *Conditions and options for an autonomous "Common European Policy on Security and Defence" in and by the European Union in the post-Amsterdam perspective opened at Cologne in June 1999. ZEI Discussion Papers: 1999*, http://aei.pitt.edu/290/1/dp_c54_ruehl.pdf (qasur më 11.02.2016).

²⁰ Calgara, Antonio. "State-defence industry relations in the European context: French and UK interactions with the European Defence Agency." *European security* 26.4 (2017): 527-551.

bashkëpunim **përfaqëson integrimin strukturor të 26 nga 27 forcat e armatosura kombëtare të BE-së**, i cili ka nisur që nga viti 2017.

Strategjia Evropiane e Industrisë së Mbrojtjes (EDIS), e inicuar në mars 2024, synon të rrisë gatishmërinë mbrojtëse dhe kapacitetin industrial të BE-së deri në vitin 2035. Ajo përfshin 19 iniciativa ambicioze dhe 5 shtylla kryesore, që mbulojnë kompetenca të ndryshme të BE-së. Programi Evropian i Industrisë së Mbrojtjes (EDIP) është një iniciativë legjislative që lidh masat e emergjencës afatshkurtër me një qasje më strukturore dhe afatgjatë për arritjen e gatishmërisë industriale të mbrojtjes.

Pakti i Stabilitetit dhe Rritjes (PST) është një sërë rregullash fiskale të hartuara për të siguruar që vendet në Bashkimin Evropian të ndjekin financa të shëndosha publike dhe të koordinojnë politikat e tyre fiskale. Është një marrëveshje midis të 27 shteteve anëtare të Bashkimit Evropian. PST përbëhet nga dy blloqe kryesore ndërtimi: krahu parandalues dhe krahu korrigjues. Deficiti buxhetor i një shteti nuk mund të kalojë 3% të PBB-së dhe borxhi kombëtar nuk mund të kalojë 60% të PBB-së. Mosrespektimi i rregullave mund të çojë në një gjohë maksimale prej 0.5% të PBB-së.²¹

Bashkëpunimi i Përhershëm i Strukturuar i BE-së/EU's Permanent Structured Cooperation

Mundësia që Shtetet Anëtare të angazhohen - në bazë vullnetare - në Bashkëpunimin e Përhershëm të Strukturuar (PESCO) në fushën e sigurisë dhe mbrojtjes u prezantua nga neni 42(6) i Traktatit të Lisbonës për Bashkimin Evropian (TEU), i cili parashikon që “ato Shtete Anëtare, aftësitë ushtarake të të cilave përmbushin kriteret më të larta dhe që kanë marrë angazhime më të detyrueshme ndaj njëri-tjetrit në këtë fushë me qëllim realizimin e misioneve më të kërkuara, duhet të krijojnë bashkëpunim të përhershëm të strukturuar brenda kornizës së Unionit”. Protokolli Nr. 10 mbi PESCO-n, i bashkëngjitur Traktatit të Lisbonës, përcakton se PESCO është i hapur për çdo Shtet Anëtar që ka kapacitete më të larta dhe merr përsipër të zhvillojë intensivisht kapacitetet mbrojtëse përmes zhvillimit të kontributeve kombëtare dhe pjesëmarrjes së tyre në forcat shumëkombëshe, në programet kryesore evropiane të pajisjeve dhe në aktivitetet e EDA-s në fushën e zhvillimit të kapaciteteve mbrojtëse, kërkimit, blerjes dhe armatimit.

Këshilli Evropian më 22/23 qershor 2017 ra dakord “mbi nevojën për të nisur një Bashkëpunim të Përhershëm Strukturor (PESCO) gjithëpërfshirës dhe ambicioz” për të forcuar sigurinë dhe mbrojtjen e Evropës dhe për të

²¹Savage, James D., and Firat Kimya. “The Stability and Growth Pact’s “unusual events” clause and the funding of the refugee crisis in the European Union.” *International Journal of Public Administration* (2023): 1-10.

ndihmuar në arritjen e nivelit të ambicies së BE-së të shprehur në Strategjinë Globale të BE-së të publikuar në vitin 2016²². Bashkëpunimi i Përhershëm i Strukturuar (PESCO) në fushën e mbrojtjes është më emblematika e këtyre risive dhe shprehja më e fundit e integritit të diferencuar në BE. themeluar nga Neni 42 i Traktatit për Bashkimin Evropian (TEU), 4 Protokolli Nr. 10 i bashkangjitur Traktatit të Lisbonës adreson shqetësimet individuale të Shteteve Anëtare duke kujtuar karakterin specifik të politikës së tyre të sigurisë dhe mbrojtjes dhe kushtëzon këtë formë të bashkëpunimit të zgjeruar.²³

Duke ndjekur kornizën konceptuale të zhvilluar nga Leuffen et al. dhe të rafinuar nga Rieker (kjo Çështje Speciale), kjo formë e integritit të diferencuar horizontal në nivelin e ligjit parësor, me anë të së cilës njëzet e pesë Shtete Anëtare zgjodhën të harmonizonin më ngushtë bashkëpunimin e tyre në mbrojtje duke punuar përmes BE-së, është plotësuar me integrimin vertikal të diferencuar të siguruar në një mënyrë formale nëpërmjet miratimit të legjislacionit dytësor.

Më 13 nëntor 2017, ministrat nga 23 shtete anëtare nënshkruan një njoftim të përbashkët mbi PESCO-n dhe ia dorëzuan atë Përfaqësueses së Lartë dhe Këshillit. Dy shtete të tjera anëtare iu bashkuan atyre më 7 dhjetor 2017. Njoftimi i përbashkët përcaktoi parimet e PESCO-s, listën e angazhimeve të përbashkëta ambicioze dhe më detyruese që shtetet anëtare ranë dakord të ndërmarrin, si dhe propozimet mbi qeverisjen e PESCO-s. Ndër parimet e PESCO-s të rëna dakord nga shtetet anëtare pjesëmarrëse është se ajo duhet të shërbejë si “një kornizë ligjore evropiane ambicioze, detyruese dhe gjithëpërfshirëse për investimet në sigurinë dhe mbrojtjen e territorit të BE-së dhe qytetarëve të saj”. Shtetet anëtare pjesëmarrëse gjithashtu “e konsiderojnë një PESCO gjithëpërfshirëse si instrumentin më të rëndësishëm për të nxitur sigurinë dhe mbrojtjen e përbashkët në një fushë ku nevojitet më shumë koherencë, vazhdimësi, koordinim dhe bashkëpunim”. Ndryshe nga CSDP-ja e shkruar në shkallë të gjerë, e cila karakterizohet nga një tërheqje nga Danimarka, integrimi horizontal i diferencuar në mbrojtjen e BE-së (stricto sensu) merr formën unike të bashkëpunimit të zgjeruar midis njëzet e pesë Shteteve Anëtare (Danimarka, Malta dhe Mbretëria e Bashkuar para Brexit-it zgjodhën të qëndronin mënjanë).

Krahasuar me raste të tjera të bashkëpunimit të zgjeruar që janë ndërtuar rreth një pjese të legjislacionit, PESCO vendos integrimin e diferencuar në një fushë të tërë politikash; një mikrokozmos në të cilin diferencimi vertikal po merr formë me pjesëmarrjen aktive të organeve dhe institucioneve të BE-së. Për më tepër, PESCO deri më tani ka prodhuar shprehjen më gjithëpërfshirëse

²² De France, Olivier, Claudia Major, and Paola Sartori. “How to make PeSCo a success.” *Armament Industry European Research Group (Ares Group) Policy Paper* 21 (2017): 4.

²³ Blockmans, Steven, and Dylan Macchiarini Crosson. “PESCO: A force for positive integration in EU defence.” *European Foreign Affairs Review* 26. Special (2021).

të bashkëpunimit të zgjeruar. Kjo është kryesisht rezultat i një shtytjeje gjermane për përfshirje, e cila mbizotëroi mbi një dëshirë franceze për një nivel më të lartë ambicieje. Por, në vend që ta paraqisnin këtë si një zgjedhje binare për Shtetet e tjera Anëtare, Berlini dhe Parisi ranë dakord të bënin kompromis duke zbatuar një “qasje modulare” për bashkëpunim të zgjeruar në fushën e mbrojtjes. Paradoksisht, kjo qasje modulare mund të shërbejë gjithashtu si një mjet për përjashtime dhe përjashtime informale në zonat e PESCO-s²⁴.

Më 11 dhjetor 2017, vendimi i Këshillit (CFSP) 2017/2315 i datës 11 dhjetor 2017 themeloi zyrtarisht PESCO-n me 25 shtete anëtare pjesëmarrëse. Ai u lejon shteteve anëtare të gatshme dhe të afta të planifikojnë, zhvillojnë dhe investojnë së bashku në projekte të aftësive të përbashkëta, si dhe të rrisin gatishmërinë operacionale dhe kontributin e forcave të tyre të armatosura. Objektivi përfundimtar është optimizimi i burimeve të disponueshme dhe përmirësimi i efektivitetit të tyre të përgjithshëm, me qëllim misionet dhe operacionet më të kërkuara dhe kontributin në përmbushjen e nivelit të ambicies së Unionit.

Dallimi kryesor midis PESCO-s dhe formave të tjera të bashkëpunimit është natyra ligjërish e detyrueshme e angazhimeve të ndërmarra nga Shtetet Anëtare pjesëmarrëse. Vendimi për të marrë pjesë u mor vullnetarisht nga secili Shtet Anëtar pjesëmarrës, dhe vendimmarrja do të mbetet në duart e Shteteve Anëtare pjesëmarrëse në Këshill. Kjo nuk cenon karakterin specifik të politikës së sigurisë dhe mbrojtjes së disa Shteteve Anëtare të BE-së.

Më 23 maj 2023, vendimi i Këshillit (CFSP) 2023/1015 i datës 23 maj 2023 konfirmoi zyrtarisht pjesëmarrjen e Danimarkës në PESCO, duke përcaktuar listën e 26 Shteteve Anëtare pjesëmarrëse.²⁵ EDF mbështet kompanitë në të gjitha Shtetet Anëtare të zhvillojnë projekte konkurruese dhe bashkëpunuese të mbrojtjes që do të ofrojnë teknologji dhe pajisje inovative dhe ndërvepruese të mbrojtjes. Ai ofron mbështetje dhe këshilla për pjesëmarrësit gjatë gjithë ciklit të kërkimit dhe zhvillimit.

Fondi ka një buxhet prej gati 7.3 miliardë eurosh për periudhën 2021-2027, me 2.7 miliardë euro të ndara për kërkimin bashkëpunues të mbrojtjes dhe 5.3 miliardë euro për projekte bashkëpunuese të zhvillimit të kapaciteteve që plotësojnë kontributet kombëtare. Mbështetja financiare ofrohet kryesisht përmes granteve deri në 100% të kostove të pranueshme në varësi të aktiviteteve të përfshira dhe një sistemi bonusesh që merr në konsideratë

²⁴ De France, Olivier, Claudia Major, and Paola Sartori. “How to make PeSCo a success.” *Armament Industry European Research Group (Ares Group) Policy Paper* 21 (2017): 4.

²⁵ Blockmans S, Crosson DM. PESCO: A force for positive integration in EU defence. *European Foreign Affairs Review*. 2021 Aug 1;26 (Special).

ndërmarrjet e vogla dhe të mesme, kompanitë me kapitalizim të mesëm dhe lidhjen me një projekt PESCO.²⁶

EDF zbatohet përmes programeve vjetore të punës të strukturuar përgjatë 34 kategorive tematike dhe horizontale të veprimeve përgjatë objektivave të përcaktuara në Kornizën Financiare Shumëvjeçare 2021-2027. Programi zbatohet drejtpërdrejt nga Komisioni. Në raste të justifikuara siç duhet dhe në përputhje me Rregulloren e EDF-së, menaxhimi i një granti mund t'i delegohet një entiteti të besuar.²⁷

Prioritetet e identifikuara synojnë të kontribuojnë në interesat e sigurisë dhe mbrojtjes së Bashkimit, në përputhje me prioritetet e aftësive mbrojtëse të dakordësuara nga shtetet anëtare brenda kuadrit të Politikës së Përbashkët të Sigurisë dhe Mbrojtjes (CSDP) dhe veçanërisht në kontekstin e Planit të Zhvillimit të Aftësive (CDP), dhe duke marrë parasysh, kur është e përshatshme, prioritetet rajonale dhe prioritetet nga organizatat ndërkombëtare.

Busulla Strategjike²⁸ është një kornizë e zbatueshme për sigurinë dhe mbrojtjen e BE-së deri në vitin 2030. Ajo ofron një vlerësim të përbashkët të mjedisit strategjik në të cilin vepron BE-ja dhe të kërcënimeve dhe sfidave me të cilat përballlet Bashkimi. Korniza përcakton veprime dhe afate kohore konkrete, me 51 nga 81 rezultatet e listuara në dokument që do të zbatohen deri në fund të vitit 2022. Busulla Strategjike u miratua nga ministrat e mbrojtjes dhe punëve të jashtme të BE-së më 21 mars 2022.

Për katër vjet, BE-ja lëvizi me shpejtësi marramendëse për të krijuar mjete të reja për sigurinë dhe mbrojtjen e saj, por, përtej dokumenteve dhe mekanizmave të prodhuar, mbeten dy pyetje themelore: - si duhet të duket siguria dhe mbrojtja e BE-së sot? Dhe Çfarë objektivash duhet të ndihmojë Bashkimin të ndjekë?

Busulla Strategjike i ofron BE-së dhe shteteve anëtare të saj një dritare mundësie për të reflektuar mbi sigurinë dhe mbrojtjen e saj, edhe pse në realitet kërcënimet nuk do të presin që Bashkimi Evropian të veprojë. Duke parë përpara drejt zhvillimeve gjeostrategjike, ekziston nevoja që BE-ja të tregojë qartësi dhe ambicie për sigurinë dhe mbrojtjen e saj. Kjo është parë gjithashtu një mundësi për BE-në që t'i sinjalizojë botës në përgjithësi dhe partnerëve të saj në veçanti se Unioni ka aftësinë dhe gatishmërinë për t'u përshtatur dhe për të lulëzuar në një mjedis të kontestuar gjeopolitikisht.

Me zhvillimin e Busullës Strategjike lindin pyetje të vështira, por të pashmangshme, në lidhje me natyrën e ambicieve globale të BE-së. Kjo nuk është vetëm një pyetje se çfarë aftësish ose burimesh i duhen Unionit, por më

²⁶ <https://defence-industry-space.ec.europa.eu/system/files/2021-04/20210429%20-%20EDF%20Factsheet.pdf>

²⁷ Schichlein, Eric. *The Missing Pieces of European Armaments Cooperation: The EU's PESCO and EDF*. MS thesis. The University of North Carolina at Chapel Hill, 2023.

²⁸ Biscop, Sven. *From Global Strategy to Strategic Compass: Where Is the EU Heading?* Egmont Institute, 2022.

tepër një reflektim më i thellë mbi atë nëse Unioni mund të krijojë një kulturë të përbashkët strategjike me kalimin e kohës dhe nëse i posedon mjetet për t'u përballur me një botë pas Covid-it, për të forcuar multilateralizmin dhe partneritetet, për të kontrolluar ngritjen e regjimeve autoritare, për të menaxhuar ndryshimet e shpejta dhe të pasigurta teknologjike, për t'u përballur me konkurrentët strategjikë dhe streset e shtuara të shkaktuara nga ndryshimet klimatike.

Conclusion

In the medium and long term, the European Union is expected to implement its initiatives in the field of defence in an increasingly coordinated manner, favouring the consolidation of projects depending on the commitment of the Member States and the synergies arising with other strategic initiatives. Such a structured approach aims to strengthen intergovernmental cooperation in the development of common defence capabilities.

Joint scientific research, technological innovation and standardisation processes are expected to significantly impact on common procurement practices, logistics and military training, reducing the fragmentation of the defence system at European level and increasing interoperability between the armed forces of the Member States.

In this context, the promotion of industrial cooperation in the defence sector can significantly contribute to building a more sustainable strategic autonomy for the EU, strengthening capacities for independent decision-making and rapid crisis response. As a result, the EU can position itself as a more independent and influential actor in the international arena. However, this integration dynamic should not be considered as a given. Different levels of industrial and operational convergence can produce new tensions, which could potentially compromise the optimal functioning of the common defence market, as envisaged in the European institutional framework.

Further research should critically examine how differentiated forms of integration – institutionalised within the Common Security and Defence Policy (CSDP) Framework, including PESCO – interact with external structures such as NATO. In this context, a key issue remains the assessment of the extent to which these interactions facilitate or, on the contrary, hinder the process of “Europeanisation”, i.e. the transition towards a supranationalised architecture of defence policy.

Based on the principle of an open and fair market, it will be the task of the central EU institutions – namely the High Representative for Foreign Affairs and Security Policy, the Representative for European Defence Development and the European Commission – to keep defence integration at the heart of the political agenda. At the same time, it is essential to ensure that particular industrial interests do not undermine the objective of building a European strategic autonomy, which represents the culmination of a long

institutional process towards a more coherent, effective and sovereign common foreign and security policy at European level.

Recensentë:

Prof. Inord. Agron Kurtishi

Prof. Inord. Avni Avdiu

Literatura e shfrytëzuar:

Wyatt-Walter, Holly (1997), *The European Community and the Security Dilemma*, 1979-92. London: Macmillan Press

Whitman, Richard G., (1998), "The New Amsterdam Treaty and the Future of the European Union, The Common Foreign and Security Policy and the Intergovernmental Conference: The Incremental Commutizing of Pillar Two?", shiko www.psa.ac.uk/cps/1998%5Cwhitman.pdf факцесирано (qasur më 21.09.2021)

Piere Beregovoy, Fjalimi në Hapjen e Sesionit të 45-të në Institutin për Studime të Larta në Mbrotjtje dhe Sigurinë Kombëtare, 3 Shtator. / St / Lon / 194/92, 7 Tetor 1992 Cituar në ... Hendriks, Gisela Morgan Annette (2001) 'Aksi Franko-Gjerman në Integrimin Evropian' Edward Elgar Publikuar Limited ... p.36

Neuwahl, Nanette, 'A Partner with a Troubled Personality: EU Treaty-making in Matters of CFSP and JHA after Amsterdam', *European Foreign Affairs Review*, vol. 3, no.2, Summer 1998.

Jorg, Monar, (1997) The EU's Foreign Affairs System after the Treaty of Amsterdam: A "Strengthened Capacity for External Action"?, *European Foreign Affairs Review*, vol. 1, no.2, 1997

Kintis Andreas (1998), Nato-WEU: an enduring Relationship, *European Affairs Review*, 3, 537-

Shepherd, A. 2000. 'Top-Down or Bottom-Up: Is security and defence policy in the EU a question of political will or military capability', *European Security* 9(2): 13-30.

Howorth J (2000) *European integration and defence: the ultimate challenge?* Chaillot paper no. 43. Paris: WEU-ISS. Available at: <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/cp043e.pdf>

Manners, I. (2006a), "European Union, normative power and ethical foreign policy", in David Chandler and Volker Heins (eds), *Rethinking ethical foreign policy: pitfalls, possibilities and paradoxes*, London: Routledge, pp. 116-36

Whitman, R. G. (1999). Amsterdam's Unfinished Business? The Blair Government's Initiative and the Future of the Western European Union. Paris WEU, Institute for Security Studies: 27; D. Allen & M. Smith, 'The European

Union's Security Presence: Barrier, Facilitator, or Manager' in: C. Rhodes, (ed.) *The European Union in the World Community* (Lynne Rienner, London, 2001).

Zielonka, Jan (1998) *Explaining Euro-Paralysis: Why Europe is Unable to Act in International Politics*. Basingstoke: Macmillan

http://www.europarl.europa.eu/summits/kol1_en.htm (qasur më 11.07.2017) исто за детални анализи во Rühl, Lothar. (1999) *Conditions and options for an autonomous "Common European Policy on Security and Defence" in and by the European Union in the post-Amsterdam perspective opened at Cologne in June 1999. ZEI Discussion Papers: 1999*

F. Cameron, "Building a common foreign policy: do institutions matter?" in Peterson and Sijursen, *A Common Foreign Policy for Europe?*, p.69

Rühl, Lothar. (1999) *Conditions and options for an autonomous "Common European Policy on Security and Defence" in and by the European Union in the post-Amsterdam perspective opened at Cologne in June 1999. ZEI Discussion Papers: 1999*, http://aei.pitt.edu/290/1/dp_c54_ruehl.pdf (qasur më 11.02.2016).

Calcaro, Antonio. "State-defence industry relations in the European context: French and UK interactions with the European Defence Agency." *European security* 26.4 (2017): 527-551.

Savage, James D., and Firat Kimya. "The Stability and Growth Pact's "unusual events" clause and the funding of the refugee crisis in the European Union." *International Journal of Public Administration* (2023): 1-10.

De France, Olivier, Claudia Major, and Paola Sartori. "How to make PeSCo a success." *Armament Industry European Research Group (Ares Group) Policy Paper* 21 (2017): 4.

Blockmans, Steven, and Dylan Macchiarini Crosson. "PESCO: A force for positive integration in EU defence." *European Foreign Affairs Review* 26.Special (2021).

De France, Olivier, Claudia Major, and Paola Sartori. "How to make PeSCo a success." *Armament Industry European Research Group (Ares Group) Policy Paper* 21 (2017): 4.

Blockmans S, Crosson DM. PESCO: A force for positive integration in EU defence. *European Foreign Affairs Review*. 2021 Aug 1;26(Special).

<https://defence-industry-space.ec.europa.eu/system/files/2021-04/20210429%20-%20EDF%20Factsheet.pdf>

Schichlein, Eric. *The Missing Pieces of European Armaments Cooperation: The EU's PESCO and EDF*. MS thesis. The University of North Carolina at Chapel Hill, 2023.

Biscop, Sven. *From Global Strategy to Strategic Compass: Where Is the EU Heading?* Egmont Institute., 2022.